

POLSKIE I BUŁGARSKIE FRAZEOLOGIZMY Z KOMPONENTEM NOMINALNYM *UCHO – USZY / YXO – YIIIH*

JOANNA MLECZKO

University of Silesia in Katowice

POLISH AND BULGARIAN PHRASEMES WITH A NOMINAL COMPONENT *UCHO – USZY / YXO – YIIIH* [EAR – EARS]. The paper analyzes Polish and Bulgarian phrasemes with the nominal component *ucho – uszy / yxo – yuu* [ear – ears]. Based on motivation, they form three internally different groups. The first group includes phrasemes whose meaning reveals functional, anatomical and spatial slogans inherent in the semantic structure of the lexeme ear naming a part of the body. The second group consists of phraseological compounds with cultural motivation, and the third group includes units with the lexeme ear used in figurative meanings. Most of the symbolic meanings attributed to the ear have been fixed in both Polish and Bulgarian phraseological compounds. The compounds that differ in meaning in the two languages are few; more common is the expansion of meaning in one of the languages. In both Polish and Bulgarian data, there are units that have no equivalent in the other language.

Keywords: comparative linguistics, somatic phraseology, linguistic metaphors, Polish language, Bulgarian language, ear

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są polskie i bułgarskie frazeologizmy z komponentem nominalnym *ucho – uszy / yxo – yuu*. Zgromadzony materiał językowy¹ tworzą trzy grupy, mniej lub bardziej wewnątrznie zróżnicowane pod względem semantycznym. Pierwsza z nich obejmuje związki, w których znaczeniu ujawniają się tkwiące w strukturze semantycznej leksemu *ucho* ‘część ciała’ semy funkcyjne, przestrzenne i anatomiczne (nierzadko współwystępując ze sobą)². W skład grupy drugiej wchodzi struktury mające motywację kulturową, a do grupy trzeciej zostały zaliczone jednostki z leksemem *ucho* użytym w znaczeniach przenośnych.

¹ Materiał bułgarski pochodzi jedynie ze źródeł leksykograficznych, zaś ekscerpca materiału polskiego, z uwagi na fakt, że szereg związków bułgarskich ma proveniencję ludową, poza słownikami, objęła także pracę Anny Krawczyk-Tyrpy *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała* (Krawczyk-Tyrpa 1987).

² Jak zauważa A. Krawczyk (...) nazwy części ciała zawdzięczają swój dominujący udział we frazeologii trzem głównym rysom, którym można przyporządkować trzy typy semów. Są to położenie w ciele, czyli

W grupie pierwszej przeważają frazeologizmy, które – co determinuje podstawowe znaczenie ich komponentu nominalnego³ – dotyczą różnych aspektów percepcji słuchowej. I tak oto w źródłach polskich poświadczono zostały związki charakteryzujące subiekt postrzegający w aspekcie jego słuchu: *dobrze, złe, słabe* (Skor2/418), *tępe, stępiate, niezrównane, zadziwiający* (Dor), *muzykalne⁴, niemuzyczne, wyćwiczone, wprawne, wytrawne, wytężone, bystre, czujne, wyczulone, wrażliwe ucho* (Skor2/418) w znaczeniu ‘dobry, zły, słaby... słuch’ oraz *mieć ucho* w znaczeniu ‘mieć dobry słuch’ (Skor2/419). Wspólny dla obu języków jest jedynie, zbliżony w planie formalnym i wyrażeniowym, frazeologizm odnoszący się do osoby niemuzycznej, pozbawionej słuchu muzycznego: polski *słon komuś nadepnął na ucho* (WSFPWN/486) i jego bułgarski ekwiwalent *слон ми е прѣднал в ушете* (FR2/315).

Część badanych jednostek frazeologicznych wskazuje na zakres dźwięków odbieranych przez ucho ludzkie. Te cichsze są dla niego przyjemniejsze (*dźwięczny, przyjemny, miły, słodki dla ucha, głaskać, pieścić ucho* (Skor2/418), *uszy* (Dor), *ucho pieści się dźwiękami, rytmem, tonami, pieśnią* (Skor2/421), *coś jest muzyką dla czyichś uszu* (WSFPWN/577), podczas gdy głośniejsze, o wyższej amplitudzie natężenia uznawane są za nieprzyjemne (*razić, drażnić ucho, uszy* (Skor4/218), *huczeć w uchu, w uszach* (Skor2/420), *wrzeszczy, krzyczy, drze się, że aż w uszach trzeszczy, pędzić aż w uszach świszczy* (Skor2/421)), a nawet sprawiające ból (*coś uderza, wali o czyje uszy* (Dor), *wrzawa, zgiełk, hałas, krzyk, że aż uszy puchną, uszy bolą, pękają, puchną od hałasu, huku, krzyku, pisku, wrzasku, zgiełku* (Skor2/421), *drapać w uszy* (Skor2/420), *gwizd, świst wierci w uszach* (Skor2/421), *przeszywać uszy* (Skor2/419), *rozdzierać, świdrować ucho, uszy* (Skor2/418), *coś wierci w uszach* (WSFPWN/577)). Wrażenia słuchowe – na ogół negatywne, rzadziej pozytywne – może wywoływać także sama treść zasłyszanego komunikatu (*obrażać czyjeś uszy* ‘mówić obraźliwe, wulgarne rzeczy’ (Skor2/419), *uszy więdną od czego* ‘nieprzyjemnie słuchać czego (przede wszystkim rzeczy niestosownych, nieprzyzwoitych, wulgarnych)’ (Skor2/421), *uszy bolą (słuchać)* ‘coś, o czym się mówi, jest przykre,

jakby topografia dennego organu, służąca określaniu kierunków i odległości; dalej – wygląd i cechy fizyczne, które, jako najbardziej znane każdemu człowiekowi, mogą być punktem odniesienia przy opisywaniu innych fragmentów rzeczywistości i wreszcie – funkcje poszczególnych narządów ciała, odsyłające głównie do różnych czynności i działań człowieka (Krawczyk 1988: 144).

³ Por. definicje słownikowe: *ucho* 1. ‘jedna z dwóch części ciała, jakie znajdują się po obu stronach głowy u ludzi i zwierząt, będąca częścią narządu słuchu’; 2. ‘narząd słuchu i równowagi, też: zmysł słuchu’ (SJPPWN2/415); *ухо* 1. ‘орган на слуха у човек или животно (главно неговата външна част), разположен отстрани на главата’ (BTR2002/1012).

⁴ Por. *kształcić ucho* ‘szkolić słuch pod względem muzycznym’ (Skor2/419).

głupie, wulgarne’ (WSFPWN/579⁵), *coś jest muzyką dla czyichś uszu* ‘coś ma dla kogoś przyjemną treść’ (WSFPWN/577), *głaskać ucho, uszy* (Dor⁶) lub sposób jego przekazu (*brzęczeć komuś nad uchem* ‘absorbować kogoś, przeszkadzać komuś w czymś, mówiąc do niego bez przerwy’ (WSFPWN/26)).

W bułgarskim, w odróżnieniu od polskiego, utrwalone zostały jednostki, opisujące wyłącznie przykre wrażenia słuchowe (*пуквам / пукна, спуквам / спукам тъпанчетата <на ушите> на някого* (FR2/224–225, 333), którym może towarzyszyć uczucie bólu ([*(силен) звук, (голям) шум*] *реже ухото* (Ank-Nich/228), *продирам / продера ушите някому* (FR2/216)). Podobnie jak w polszczyźnie, nie zawsze są one wywoływane przez dźwięki: *продънвам / продъня ушите някому* (FR2/217) oraz *проглушавам / проглуша ушите на някого* (FR2/213–214) słowniki notują w trzech znaczeniach, z których dwa jako źródło doznań słuchowych wskazują dźwięk (1. ‘за силен звук, шум – чувам се, прозвучавам много силно, гръмко, оглушително, което предизвиква неприятно слухово усещане у някого’; 2. ‘произвеждам силен звук или вдигам голям шум, който се чува силно, оглушително и предизвиква неприятно слухово усещане у някого’), zaś jedno – komunikat słowny, przy czym w eksplikacji akcent zostaje położony nie tyle na jego treść, co na fakt, że jest on natrętnie powtarzany oraz towarzyszącą temu intencję (*постоянно говоря някому едно и също нещо, обикновено за да се хваля или да хваля някого, нещо*’).

W obu językach funkcjonują jednostki odnoszące się do nieprzyjemnych wrażeń, których doznajemy, słuchając kogoś fałszującego podczas śpiewu lub gry na instrumencie (*obrażać czyjeś uszy* (Skor2/419), *излязоха ми мозоли в ушите* (Ank-Nich/97), *счупи ми ушите* (Ank-Nich/246)).

Wśród frazeologizmów pierwszej grupy znaczące miejsce zajmują związki o przeciwnych znaczeniach ‘słyszeć / być słyszany’ – ‘nie słyszeć / nie być słyszany’⁷. W

⁵ Zob. też odnotowany przez słowniki, dziś już książkowy, żartobliwy zwrot o charakterze wtrącenia (‘za przeproszeniem’), towarzyszący przytaczaniu bądź mówieniu czegoś nieprzystojnego – *uczciwszy uszy* (Skor2/419).

⁶ W WSFPWN/577, u Skorupki (2/418), i Doroszewskiego *głaskać ucho (uszy)* to ‘sprawiać przyjemne wrażenie słuchowe’ bez precyzowania ich źródła. Jednak Doroszewski podaje dodatkowo *głaskacz ucha* w znaczeniu ‘pochlebca’, co pozwala łączyć doznawanie przyjemnych wrażeń słuchowych nie tylko z zasłyszonymi dźwiękami, ale i z treścią komunikatu (w tym kontekście zob. też przywołane egzemplifikacje z tekstów literatury w WSFPWN).

⁷ W słownikach leksemy *słyszeć / чувам (чуя)* notowane są także w znaczeniu ‘wiedzieć’ (2. ‘dowiadując się o czymś z czyichś opowiadań, rozmów’ (SJPPWN2/293); 2. ‘узнавам, научавам нещо по нечии думи, слух, мълва’ (BTR2002/1070)). Przypisywanie im znaczenia mentalnego znajduje potwierdzenie w eksplikacjach słownikowych ekscerpowanych frazeologizmów, np.: *coś dochodzi do czyich uszu* ‘ktoś słyszy, dowiaduje się’ (Skor2/420), *дохожда / дойде ми до ушите (ухото)* ‘научавам, узнавам нещо (обикн. някакъв слух, мълва)’ (FR1/274). Jednocześnie w obu językach poświadczono zostały związki wskazujące na ograniczone zaufanie subiekta postrzegającego do percepcji słuchowej jako źródła

poliszczyźnie słyszymy, gdy dźwięk lub słowo *donosi się, dociera, dochodzi, dobiega, dolatuje, wpada, wkrada się do naszych uszu* (Skor2/420). Wszystkie czasowniki w funkcji komponentu werbalnego należą do formacji kierunkowych, w których prefiks oznacza albo *zbliżenie całkowite (ew. połączenie) do miejsca docelowego jako punktu granicznego*⁸ (*do-*) albo *kierunek do wnętrza przedmiotu (w-)* (Wrobel 1984: 480–481). W strukturze frazeologizmów o tym samym znaczeniu poświadczonych w materiale bułgarskim również występują czasowniki ruchu⁹ (*удва, стига / стигне ми до ушите (ухото)* (FR1/274, FR2/344)), przy czym tylko dwa to formacje prefiksalne utworzone przy pomocy formantu *до-* (*дохожда, достига / достигне ми до ушите (ухото)* (FR1/382, 272)) będącego nośnikiem tych samych znaczeń, co jego polski odpowiednik¹⁰. Z kolei związki realizujące drugi człon opozycji ('nie słyszeć') to polskie *odwracać ucho* (Skor2/419), *słowa przelatują mimo uszu* (Skor2/420), *głuchy na oba uszy*¹¹ (Skor2/418), *siedzieć na uszach* (K-T/114) oraz bułgarskie *минавам / мина покрай ушите на някого* (FR1/587), *седнал съм на ушите си* (FR2/286), *като че ли седя на ушите си* (FR1/51), *на ушите ли си седиш* (FR1/677), *лежа на глухото си ухо* (Ank-Nich/148), *седя на глухото си ухо* (Ank-Nich/235). Wśród wymienionych związków zwracają uwagę, charakterystyczne zwłaszcza dla języka bułgarskiego, struktury, w których dochodzi do zaburzenia zgodności semantycznej predykatu z argumentem (Krawczyk-Tyrpa 1987: 154). Wbrew oczekiwaniom z czasownikami *siedzieć / седя* i *лежа* nie łączą się rzeczowniki nazywające części ciała służące do siedzenia i leżenia, lecz do słuchania, czym wyrażana jest dysfunkcyjność narządu słuchu¹².

W analizowanym materiale parę opozycyjną tworzą ponadto frazeologizmy definiowane przez czasownik percepcyjny 'słuchać' i jego antonim 'nie słuchać'. Samą czynność

wiedzy o świecie – *uszom nie wierzyć, nie wierzyć własnym uszom* 'być zdziwionym tym, co się słyszało' (Skor2/420), *не вярвам, не мога да повярвам на ушите си* 'много се изненадвам, смайвам от нещо, което чувам' (FR1/687, 706). Szerzej na temat metafory pojęciowej *słyszeć to wiedzieć* zob. (Pajdzinska 1996: 121–123).

⁸ Por. związki o znaczeniu '(lepiej) słyszeć' opisujące zbliżenie narządu słuchu do źródła dźwięku: *przybliżyć ucho do czyich warg* 'aby lepiej słyszeć' (Skor2/419), *przyłożyć ucho do czyich piersi* 'aby wysłuchać bicie serca, aby auskultować chorego' (Skor2/419).

⁹ W obu językach w funkcji komponentu werbalnego może wystąpić sam czasownik percepcyjny *słyszeć / чувам (чуя)*. Podkreśleniu aktywnej roli subiekta w procesie percepcji służy wówczas komponent nominalny *uszy/ушу*, któremu towarzyszy przymiotnik *własne / собствени* (*słyszeć co na własne uszy* (Skor2/419), *чух със собствените си ушу* (Ank-Nich/273)) lub zaimek dzierżawczy (*с ушите си чух нещо, с ушите си да чуя* (Ank-Nich/273, 246)).

¹⁰ Kalina Iwanowa formacje prefiksalne *достигам, дохождам* określa jako kierunkowo-finalno-rezultatywne (дирекционно-финално-результативни) (Iwanova 1974: 93–94).

¹¹ Liczebnik *oba* odnoszący się do uszu, których cechą anatomiczną jest parzystość, w połączeniu z przymiotnikiem *głuchy* ('pozbawiony zdolności słyszenia' (SJPPWN1/201)) oznacza całkowitą dysfunkcję narządu słuchu. Por. też *spać na oba, na obadwa uszy* 'twardo, mocno' (Skor2/419), a zatem 'nie słyszeć'.

¹² Zob. też, bazujące na tym samym schemacie, *słuchaj uchem, a nie brzuchem* (WSFPWN/490) używane jako napomnienie skierowane do kogoś, kto nie słucha uważnie i przekręca usłyszane słowa.

sluchania opisują polskie *podawać ucho, ucha* (Skor2/419) i *nachylić ucha na co* (Skor2/420), które nie mają odpowiedników w materiale bułgarskim. Wyłącznie w polskich źródłach poświadczono zostały także związki odnoszące się do momentu poprzedzającego słuchanie (*szykować uszy* ‘przygotować się do słuchania’ (Skor2/419)) i kończącego je (‘wysłuchać kogo’: *mieć ucho dla kogo* (Skor2/419), *pozwolić komu ucha, użyczyć komu ucha, łaskawego ucha* (Skor2/420)). Dla obu języków właściwe są związki o znaczeniu ‘nie słuchać’, których komponent werbalny wskazuje na działanie intencjonalne, co potwierdzają eksplikacje słownikowe¹³ (*zakrywać, zasłaniać, zatykać, zamykać uszy* (Skor2/419), *puszczać coś mimo ucha, uszu* ‘nie słuchać czegoś, nie zwracać uwagi na to, co ktoś mówi’ (Skor2/420), *затварям / затворя, запушвам / запуша си ушите* ‘съзнателно се старая да не слушам нещо или да не му обръщам внимание’ (FR1/35, FR2/212), *лежа, седя на глухото си* ‘преструвам се на глух’ (Ank-Nich/148, 235)). Czasami jednak przeszkoda w odbiorze dźwięków / słów może mieć charakter czysto fizyczny jak w bułgarskich frazeologizmach kierowanych jako wyrzut pod adresem kogoś, kto nie słucha tego, co się do niego mówi: *да нямаш восък в ушите си* (FR1/241), *да нямаш памук в ушите си* (FR1/272) czy ich polskich ekwiwalentach semantycznych *mieć brudne uszy, mieć uszy mchem zarosłe, ktoś komuś nasrał w uszy, mieć w uszach nasrane, trzeba komuś kile fur gnoju z uszu wywieźć* (K-T/114).

Zarówno w polszczyźnie, jak i bułgarszczyźnie wyjątkowo licznie reprezentowane są związki frazeologiczne charakteryzujące różne sposoby słuchania. Wśród nich na plan pierwszy wysuwają się jednostki o przeciwstawnych znaczeniach ‘słuchać uważnie – słuchać nieuważnie’. Uważnemu słuchaniu najczęściej towarzyszy wyciężanie słuchu. W źródłach bułgarskich z eksplikacją: ‘мъча се да доловя със слуха си това, което се говори, пее, свири или някакъв шум’ odnotowane zostały *давам / дам ухо* (FR1/234), *надавам / надам ухо (ушу)* (FR1/621), *нагаждам / нагодя ухо* (FR1/618). Ich polskimi odpowiednikami są: *patężyć, wytężać, ucho, uszy* (Skor2/419), *chwytać, łowić uchem* (Dor). Dla obu języków typowe są struktury mające w swoim składzie czasownik motywowany zachowaniem zwierząt, których małżowina uszna jest ruchoma, co umożliwia im *nastawienie uszu*, ułatwiające jak największe skupienie fal dźwiękowych (Zaremba 1970: 170): *nastawić, nadstawić ucha, uszu* (Skor2/419), *wyciągać ucho, uszy, strzyc uszami* (Skor2/420), *напервам / наперя ушу* (Nan/475), *навирвам / навиря ушу* (FR1/613), *наострям / наостря ушу* (FR1/651). Słuchać z uwagą to również *mieć*

¹³ Por. bułgarskie frazeologizmy, w których w palnie formalnym przyczyny niesłuchania mają charakter obiektywny (wpływający na dysfunkcję narządu słuchu), a intencjonalność dochodzi do głosu w planie wyrażeniowym: *пробити ми са ушите* ‘не искам да слушам, каквото ми говорят, нищо не възприемам’ (FR2/212), *вятър ми духа в ушите* ‘не се вслушвам в добрите съвети на някого; не слушам никого’ (FR1/205).

otwarte uszy (Skorz/419) albo je otwierać – *отварям / отворя си ушите* (najczęściej w formie imperatywu) (FR2/52). W języku polskim w tym znaczeniu słowniki podają ponadto *mieć na co (pilne) ucho* (Skorz/419), *zmienić się (cały) w ucho i słuchać obu uszami* (Skorz/420). Ostatni z przywołanych frazeologizmów wskazuje na rolę czynnika ilościowego w postrzeganiu rzeczywistości – zaangażowanie w proces percepcji obu uszu¹⁴ oznacza uważne słuchanie, podczas gdy wykorzystanie tylko jednego ucha (*głuchy na jedno ucho* (Skorz/418), *słuchać jednym uchem*) lub jego połowy (*słuchać pół uchem* (Skorz/420)) przynosi skutek odwrotny. O semantyce tak zbudowanych frazeologizmów decyduje odwołanie się do naturalnej, anatomicznej parzystości narządu słuchu i pełnionej przez niego funkcji. Użycie liczebnika *dwa / oba* w odniesieniu do uszu jest tu wykładnikiem znaczenia ‘bardzo, silnie, całkowicie’, podczas gdy liczebniki *jeden, pół* oznacza ‘niecałkowicie, połowicznie, mało’ (Michow 2013: 88–90). W bułgarskim materiale zostało poświadczonych zaledwie kilka związków o charakterze gradacyjnym, w których liczebnik towarzyszący komponentowi nominalnemu *ушу / ухо* wskazuje na górną (*слушам с две уши* ‘много се старая да угодя някому, слушам внимателно нарежданията му’ (Ank-Nich/238)) lub dolną granicę skali (*с едно<то> ухо, с половин ухо* (слушам) ‘без да внимавам в това, което се говори, мислейки върху нещо друго (слушам)’ (FR2/286, 330)). Dla polszczyzny i bułgarszczyzny charakterystyczne są ponadto związki o nieco bardziej rozbudowanym typie obrazowania, odwołującym się do uszu jako organu parzystego, ale tylko jednemu uchu przypisującym właściwą mu funkcję słuchania. Mimo podobieństwa na płaszczyźnie formalnej jednostki te różnią się nieco znaczeniem. O ile polskie *słuchać jednym uchem, a drugim wypuszczać* (Skorz/420), *jednym uchem wpuszczać, a drugim wypuszczać* (WSFPWN/578), *coś jednym uchem wleci, a drugim wyleci* (Skorz/420) to przede wszystkim ‘nieuważnie słuchać’, ewentualnie ‘nie zapamiętywać’¹⁵, o tyle bułgarskie *в (от, през) едното <ми ухо> влиза, от другото излиза* (FR1/130) używane jest w znaczeniu ‘проявявам небрежно отношение към съветите, думите на някого, не обръщам внимание на това, което ми се говори или за което съм съветван’, sugerującym obojętny lub lekceważący stosunek słuchającego do wysłanego komunikatu.

¹⁴ Zob. też poświadczony tylko w źródłach bułgarskich frazeologizm, w którym ma miejsce swoista reduplikacja narządu słuchu: *ушите ми са на четири* (FR2/457). Przekroczenie liczby dwa, maksymalnie możliwej dla parzystych części ciała, nie pozostaje bez wpływu na znaczenie, które niesie z sobą cała struktura – hiperbolizacja wskazuje na intensywność czynności (‘слухтя, бдя за нещо, внимавам да не се случи нещо неприятно, лошо или нередно’).

¹⁵ Por. W WSFPWN *jednym uchem wpuszczać, a drugim wypuszczać* notowane jest nie tylko w znaczeniu ‘słuchać nieuważnie, z roztargnieniem’, ale jednocześnie ‘nie starając się zapamiętać’ (578), zaś *coś jednym uchem wlatuje, a drugim wylatuje* zostało poświadczone wyłącznie w znaczeniu ‘łatwo zapomina się to, co się słyszało’ (577) (z pominięciem znaczenia podawanego przez Skorupkę). Zob. też tu i u Doroszewskiego z tą samą eksplikacją *coś jednym uchem wchodzi, a drugim wychodzi* (577).

Źródła polskie, w przeciwieństwie do bułgarskich, odnotowują także frazeologizmy używane w znaczeniach ‘słuchać chętnie, z przyjemnością’¹⁶ (*nadstawić, nakłonić, skłonić ucho, ucha, uszu (komu, czemu, do czego, ku komu, na co)*¹⁷, *dawać komu (czemu) ucha*¹⁸ (Skor2/420), *napawać ucho, uszy* (Skor2/419), *ucho napawa się grą, muzyką, śpiewem* (Skor2/421)) i ‘być chętnie wysłuchanym’ (*mieć ucho u kogo* (Skor2/419)). Na przeciwległym biegunie sytuują się związki wyrażające zniechęcenie słuchaniem kogoś lub czegoś – *mieć uszy pełne czegoś*¹⁹ (Skor2/419), *coś wylewa się, wylazi uszami*²⁰ (Skor2/420) *проверя ми се през (уз) ушите* (FR2/213), *писват ми / писнат ми ушите* (FR2/119) *ушите ми хванаха мозоли*²¹ (Ank-Nich/262), przy czym znaczenie polskich frazeologizmów ponownie motywowane jest zarówno przez semy funkcyjne, jak i anatomiczne (kształt, rozmiar).

Słuchać można też potajemnie, z ukrycia – wystarczy *przyłożyć ucho do dziurki od klucza* lub *do ściany*²² (Skor2/419). Osobę mającą w zwyczaju podsłuchiwanie w polszczyźnie opisują frazeologizmy *mieć długie uszy*²³ (Skor2/419), *mieć uszy z gumy / gumowe uszy* (WSPFN/578). Wśród przywołanych jednostek uwagę zwracają dwie ostatnie, w których zostało utrwalone, częste we frazeologii, powiązanie długości określonych części ciała ze zjawiskami negatywnymi (Hordy 2010: 165). W obu językach poświadczono zostało łączenie szpiegowania z postrzeganiem rzeczywistości przy udziale nie tylko zmysłu słuchu, ale i wzroku²⁴.

¹⁶ Por. związki frazeologiczne określające osobę, która chętnie słucha: *chętnie, ciekawe, pilne, łapczywe, powolne, życzliwe ucho* (Skor2/418), *znaleźć chętnie ucho* (Skor2/419).

¹⁷ W eksplikacji poza znaczeniem ‘słuchać chętnie’ Skorupka podaje jeszcze ‘wysłuchać czego; przychylić się do czego’.

¹⁸ Według WSPFN *dawać ucha czemuś* to nie tylko ‘chętnie słuchać czegoś’, ale także ‘zgadzać się z czymś, wierzyć w coś; dawać posłuch’ (577).

¹⁹ W obu ekskercpowanych źródłach frazeologizm ten jest różnie definiowany: Skorupka przypisuje mu dwa znaczenia: 1. ‘słyszeć co w nadmiarze’ i 2. ‘odtwarzać brzmienie tego, czego się długo słuchało’, podczas gdy w WSPFN *mieć uszy pełne czegoś* to ‘słuchać czegoś zbyt długo, *mieć dość* słuchania czegoś’ (578).

²⁰ W WSPFN frazeologizmy *coś wylewa się, wylazi uszami* występują w znaczeniu niezwiązanym z percepcją słuchową: ‘ktoś ma czegoś całkowicie dość’ (577).

²¹ Por. zbliżony w planie obrazowania i treściowym frazeologizm *излязоха ми мозоли в ушите* ‘в обръщение към лице, което свири или пее нещо – дразниш ме, защото изпълняваш фалшиво мелодията’ (Ank-Nich/97).

²² Por. odnotowywane zwłaszcza w materiale bułgarskim, frazeologizmy używane jako ostrzeżenie przed możliwością bycia podsłuchiwanym (i widzianym), w których różne obiekty *mają uszy* lub *uszy* i *oczy* (*ściany mają uszy* (Skor2/419), *las ma uszy, a pole oczy* (K-T/114), *u стените имат уши* (FR1/460), *u зида, дувара, гора, плет има уши* (FR1/401, 386, 377, 459), *гора уши и мрак очи* (FR1/219), *u стена уши има, u плет очи има* (FR1/460), *зид уши има, <a плет очи има>* (FR1/368–369)).

²³ Bułgarskie *имам дълги уши, дълги ми са ушите*, które formalnie odpowiadają polskiemu frazeologizmowi *mieć długie uszy* odnoszą się do kogoś, kto jest dobrze poinformowany, bez względu na okoliczności, w których doszło do pozyskania informacji (‘осведомен съм за това, което се говори от някого, за някакъв слух, мълва’ (FR1/287, 443)).

²⁴ W polszczyźnie nie jest to jednak regułą – por. *być czyim uchem* (Skor2/420) ‘podsłuchiwać, słuchać i donosić to komu’.

Stąd być *czyim okiem i uchem* (Skor2/420), *очу u yshu* (FR2/94) w znaczeniu ‘informer, szpieg’²⁵.

W badanym materiale komponent nominalny *ucho / yxo* użyty w znaczeniu podstawowym występuje także w strukturach związanych z mówieniem i jego wybranymi parametrami. W palnie formalnym uwzględniają one dwóch aktantów – nadawcę i odbiorcę dźwięków (Krawczyk-Tyrpa 1987: 114). I tak oto *nachylamy się, pochylamy się do czyjego ucha, komu do ucha* (Skor2/420), żeby coś powiedzieć, mówimy do kogoś, pytamy o coś, *niepokojąc uszy* (Skor2/419). Związki te nie mają odpowiedników w bułgarszczyźnie. Występują w niej natomiast frazeologizmy bliskie polskim jednostkom o znaczeniu ‘mówić komu ustawicznie o czym’ (*nabijać komu czym uszy* (Skor2/419), *sęczyć co komu w ucho* (Skor2/420)) lub ‘często powtarzać, przekonywać’ (*kłaść co komu do ucha, w ucho, uszy* (Skor2/420)). Bułgarskie *турям / туря, пускам (пуцам) / пусна бълха в ухото на някого* (FR2/412, 226) nawiązują do sytuacji poddawania komuś natrętnej myśli, ale tylko takiej, która wywołuje uczucie niepokoju²⁶. Dla obu języków wspólne są związki frazeologiczne opisujące jeden ze sposobów mówienia – mówić komuś coś w sekrecie. W bułgarskim przyjmują one postać wyrażenia przyimkowego *на ухо* (FR1/677), *от ухо на ухо* (FR2/91), podczas gdy w polskim zwykle towarzyszy mu komponent werbalny (*nomen dicendi*): *mówić, opowiadać, szeptać co komu do ucha, na ucho, mówić, podawać, powtarzać, szeptać itp. od ucha do ucha, z ucha do ucha* (Skor2/420). Polskie słowniki odnotowują ponadto frazeologizmy, których komponent werbalny wskazuje na mówienie głośne (*trąbić komu w uszy* (Skor420)), ciche (*krzyczeć, wrzeszczeć, (komu) nad uchem, tuż nad uchem* (Skor2/420)) szybkie i beztreściowe (*trajkotać (komu) nad uchem, tuż nad uchem* (Skor2/420)).

Wśród analizowanych jednostek liczną grupę stanowią związki wykorzystujące fakt, że *w strukturze znaczeniowej każdego leksemu nazywającego poszczególne elementy ciała jest zakodowana informacja o pozycji topograficznej tego elementu* (Krawczyk-Tyrpa 1987: 55). Położenie ucha, a ściślej odległość, jaka dzieli je od najniższego punktu ciała ludzkiego, niesie ze sobą znaczenie, które w eksplikacjach słownikowych oddawane jest przez przysłowki intensyfikujące ‘bardzo’, ‘mocno’, ‘całkowicie’, ‘dużo’, ‘w nadmiarze’. Związki frazeologiczne, notowane w materiale polskim na płaszczyźnie formalnej realizują dwa schematy. W pierwszym z nich wyrażenie przyimkowe łączy się z czasownikiem, wskazując na intensywność wykonywanej czynności: *siedzieć w długach, zadłużyć się po uszy, angażować się, brnąć w co po*

²⁵ Por. funkcjonujące w starożytnej Persji określenie zaufanych urzędników szpiegujących dla władcy – *oczy i uszy królewskie* (Skor2/418).

²⁶ Według Władysława Kopalinińskiego pchła w uchu miała ostrzegać przed przykrością (Kopalinski 1990: 440).

uszy, być, siedzieć, tkwić, pogrążyć się, utonąć w czym po uszy (Skor2/419), *(za)czerwienić się, poczerwienić, (za)rumienić się po (same) uszy, powyżej*²⁷ *uszu* (Skor2/419), *zakochać się, zapracować się po uszy* (Skor2/420). Jego ekwiwalentem w języku bułgarskim są struktury, w których skład wchodzi: czasownik + wyrażenie przyimkowe (*хълтвам до уши по някого* ‘wлюбвам се в някого, увеличам се силно по някого’ (Nan/400, 957), *изпотих се и под ухото* ‘измъчих се много, докато свърша нещо, видях голям зор’ (FR1/422)) lub imiesłów + wyrażenie przyimkowe (*заборчлян, засмян, зачервен, влюбен до ушите* (FR1/272)). Schemat drugi, opierający się na połączeniu wyrażenia przyimkowego z rzeczownikiem (*czegoś, kogoś po uszy, wyżej uszu*), ewentualnie z czasownikiem i rzeczownikiem (*mieć kogo, czego po (same) uszy, powyżej uszu* (Skor2/420)), oznacza, że coś jest / czegoś ma się bardzo dużo, w nadmiarze. W źródłach bułgarskich w znaczeniu tym wystąpiły tylko dwa frazeologizmy, w których wyrażenie przyimkowe łączy się z rzeczownikiem *борч, борчлия до ушите* (FR1/272).

Przysłówki intensyfikujące występują także w eksplikacjach polskich frazeologizmów, które odwołują się do parametrów topograficznych uszu ujmowanych w planie horyzontalnym²⁸: *gęba, pysk od ucha do ucha, mieć gębę, pysk od ucha do ucha* notowane przez słowniki w znaczeniach: 1) ‘mieć bardzo szerokie usta’; 2) ‘dużo mówić; łatwo wygadać wszystko; donosić o wszystkim’ (Skor2/418)²⁹ oraz *oblizywać się, roześmiać się, ziewać od ucha do ucha* (Skor2/420) ‘energicznie’. W materiale bułgarskim ten sposób obrazowania reprezentuje tylko jeden związek *устата ми зинали до ушите ми* ‘засмян съм, весел съм, радостен съм’ (FR2/456).

Odległość między obu uszami posłużyła ponadto do wyrażenia pojęcia temporalnego, podkreślenia, że coś nigdy się nie wydarzy (*prędzej zobaczysz swoje ucho, niż..., aniżeli...* (Skor2/419), *кога<то> си видя ушите <без огледало>* (FR1/526)).

W kontekście motywacji przestrzennej na uwagę zasługuje również poświadczony w polszczyźnie *mieć swoje za uszami* ‘mieć coś na sumieniu’ (WSFPWN/578). A. Krawczyk-Tyrpa samo *za uszami* interpretuje tu jako ‘w tylnej części głowy’, a zważywszy, że głowa jest siedliskiem rozumu, uznaje *mieć (swoje) za uszami* jako metonimiczny wariant *mieć w głowie*. Proponowana przez badaczkę eksplikacja frazeologizmu *mieć (swoje) za uszami*, rozszerzona w stosunku do tej, która została odnotowana w WSFPWN, brzmi następująco: ‘X przy pozorach niewinności i potulności jest sprytny, daje sobie radę, a nawet ma różne sprawy na sumieniu’ (Krawczyk-Tyrpa 1987: 133).

²⁷ Elżbieta Michow zauważa, że polskie frazeologizmy, w których składzie zamiast przyimka *po* występuje określenie parametryczne o znaczeniu wertykalności – przysłówek *powyżej* – wyrażają jeszcze większą ekspresję oraz nadmierny, wysoki stopień cechy (Michow 2013: 80).

²⁸ Por. definicję uszu u Anny Wierzbickiej: ... *części głowy po obu stronach twarzy* (Wierzbicka 1975: 93).

²⁹ WSFPWN jako 2. znaczenie podaje dodatkowo ‘być kłótliwym’ (578).

Odrębne miejsce w badanym materiale zajmują związki, w których został utrwalony ruch w dół – tradycyjnie wartościowany jako zły i w górę – wartościowany jako dobry (Tolstoy 1995/1: 345–346). Stąd z jednej strony polskie *spuścić, zwiesić, kłaść, położyć (po sobie) uszy* (Skorz/419) jako metafora pokory, potulności, znak przyjęcia postawy tchórzliwej, a z drugiej: *podnieść uszy (do góry)* (Skorz/419) jako metafora odwagi lub *trzymać uszy do góry* ('nie zniechęcać się, robić dobrą minę' (Skorz/419)) i *uszy do góry! w górę uszy!* ('bądź dobrej myśli' (Skorz/418)) jako wyraz nadziei. Ich bułgarskie odpowiedniki w planie wyrażeniowym także odnoszą się do uczuć, choć bywa, że odmiennie definiowanych: *вдигам ушу* nie oznacza odwagi, lecz łączony jest z uczuciami z grupy dumy³⁰ ('ставам надменен, надут; възгордявам се, надувам се' (FR1/128)), a *клеват ми ушите* poza uczuciem strachu, wyraża jeszcze rozpacz i przygnębienie³¹ ('изпадам в отчаяние, униние, изгубвам кураж' (FR1/521)). Uczucia z grupy smutku opisują tu także dwa inne związki: *вдигам ушу*, inaczej niż jego polski ekwiwalent, w bułgarszczyźnie nie oznacza odwagi, lecz łączony jest z uczuciami z grupy dumy³² ('ставам надменен, надут; възгордявам се, надувам се' (FR1/128)).

Z ruchem wertrykalnym wiążą się też jednostki, w których ma miejsce zmiana naturalnego położenia części ciała na nienaturalne. W polskim frazeologizmie *stawać na uszach* ('zrobić wszystko, co możliwe w jakiejś sprawie' (Skorz/420)) zabieg ten służy opisaniu intensywności danej czynności (Michow 2013: 45). W materiale bułgarskim związki wykorzystujące alogiczność topograficzną sytuują uszy w miejscu dolnych lub dolnych i zarazem tylnych części ciała. Motyw degradacji w wymiarze przestrzennym niesie ze sobą ujemne konotacje (Michow 2013: 46), co znajduje potwierdzenie w eksplikacjach: frazeologizmy *ушите ми са в (на) краката, ушите ми са на гъза*³³ oznaczają bycie nieposłusznym – ignorowanie tego, co mówią inni ('не се вслушвам в добрите съвети на някого' (FR2/457)), ostentacyjne niepodporządkowanie się czyjejs woli ('не се подчинявам, не слушам' (FR2/457)).

Stosunkowo nieliczne spośród związków frazeologicznych *pierwszej grupy* są jednostki motywowane wyłącznie przez semy anatomiczne. I tak znaczenie polskich frazeologizmów *ciepło, spokojnie jak w uchu* 'bardzo ciepło, spokojnie' (Skorz/418) nawiązuje do budowy ucha (podział na ucho zewnętrzne, środkowe i wewnętrzne). Podobnie jak bułgarskie *наливам*

³⁰ W tekście przyjęto podział uczuć-afektów i uczuć-postaw emocjonalnych zaproponowany przez Iwonę Nowakowską-Kempną (Nowakowska-Kempna 1995: 120–122).

³¹ Zob. też inne związki z grupy smutku: *спуснал, обесил съм уши като пазарски хляб* 'подписнат съм, тъжен съм, обхванат съм от отчаяние' (FR2/334).

³² Zob. też: *растат, порастват ми / пораснат ми ушите* 'възгордявам се от успехи, похвали и др., повишава ми се самочувствието' (FR2/252, 159).

³³ Polski związek frazeologiczny bliski dwóm ostatnim w warstwie formalnej odnotowuje dla dialektów A. Krawczyk-Tyrpa: *nosić uszy w taszy* ['kieszni'], ale w znaczeniu 'źle słyszy, nie orientuje się w sytuacji' (K-T/114).

катран в ушите някому w znaczeniu ‘карам се на някого, мъмря го, коря го за нещо’ (FR1/639), nazywające agresywne (a zarazem sprawiające ból³⁴) działanie X-a wymierzone przeciwko wywołującemu uczucie gniewu Y-owi. Schemat z uszami jako obiektem agresji odnajdujemy również w innych frazeologizmach odnoszących się do uczuć z grupy gniewu: *natrzeć komu uszu, przytrzeć komu uszu, (wy)tarmosić, (wy)targać kogo za uszy*³⁵, *dostać, oberwać po uszach* (Skor2/420), *дръпвам / дръпна, подръпвам / подръпна за ушите (ухото) някого* (FR1/281, 2/144), *дръпам, издръпвам / издръпам, подръпвам / подръпна ушите (ухото) на някого* (FR1/299, 400), *опъвам / опъна, тегля ушите на някого* (FR2/30, 393). Tym razem, na co wskazują czasowniki w funkcji komponentu werbalnego, przywołane związki eksponują cechę, którą uwzględniła w proponowanej przez siebie definicji uszu A. Wierzbicka: *wystające części ciała po obu stronach głowy* (Wierzbicka 1975: 93). Motyw ciągnięcia za uszy pojawia się w analizowanym materiale także w innych znaczeniach – bułgarskie słowniki notują go w związkach, będących swoistym komentarzem do sytuacji, w której dziecko zaczyna bardzo szybko rosnać lub szybko wyrosło (*чезато дяволи го теглят за ушите, сякаш <че> дявола го влачи за ушите* (FR2/384, 501)), podczas gdy w źródłach polskich *ciągnąć, wyciągać kogo za uszy* to ‘z wielkim trudem, z wielkimi staraniami pomagać komu do osiągnięcia czego³⁶’; w szkole: zagrożonemu uczniowi stawiać naciągane oceny; poprawiać złe stopnie’ (Skor2/420). Dla bułgarszczyzny charakterystyczne są ponadto *улавям / уловя, хващам / хвана за ухото (ушите) някого* symbolizujące karę wymierzoną rodzicom za niewłaściwą pieczę nad ich dziećmi (‘потърсвам отговорност от някого за децата му, наказвам го строго за извършена нередност’ (FR2/445, 467)).

Cechy fizyczne uszu – długie, odstające funkcjonują w polszczyźnie jako symbol głupoty (*ośle uszy*: Skor418). Z kolei bułgarskie słowniki odnotowują związki frazeologiczne, które łączą wygląd uszu z kondycją fizyczną człowieka – stąd o kimś bardzo chudym, wycieńczonym można powiedzieć: *вестник да четеш през ушите му* (FR1/131), *изтънели ми, просветнали ми са ушите* (FR1/432, FR2/219), *светят ми ушите* (FR2/270).

Mimo iż małżowina uszna człowieka jest nieruchoma, w badanych związkach wystąpiły struktury, w których użyty czasownik sugeruje jej ruch. Poza przywołanymi wcześniej frazeologizmami o znaczeniu ‘wytężać słuch’ można tu zaliczyć polskie *jeść, zajaść, wcinać itp., aż się*

³⁴ Por. polski frazeologizm *nalalo się komu wody do uszu* w znaczeniu ‘ktoś odczuł coś dotkliwie’ (Skor2/420).

³⁵ W. Kopalinski ciągnięcie za ucho (w kontekście napomnienie ucznia przez nauczyciela, syna przez ojca) interpretuje jako kontynuację niegdysiejszego gestu, który miał na celu utrwalenie aktu prawnego w pamięci świadka (Kopalinski 1990: 439) (zob. dalej – ucho jako siedziba pamięci).

³⁶ WSFPWN precyzuje, że chodzi o pomoc w osiągnięciu czegoś, co jest dla kogoś ‘bardzo trudne, przekracza, przekraczało jego możliwości’ (577).

(*komuś*) *uszy trzęsą* ‘jeść z apetytem, łapczywie’ (WSFPWN/577)³⁷ czy bułgarskie *ушите ти мърдаха* (zwykle w 2. 3. os.) ‘не казва истината, излъга’ (FR2/457).

W drugiej z trzech grup, które zostały wyodrębnione w analizowanym materiale, obejmującej frazeologizmy o motywacji kulturowej, przeważają jednostki poświadczane w źródłach bułgarskich. Jednymi z nich są struktury mające postać groźby, które w planie wyobraźniowym nawiązują do zasad prawa obyczajowego – jeden z jego cięższych i rzadko stosowanych wyroków przewidywał, w ramach odwetu, odcięcie ucha (Galanova 2016: 209). Stąd *ще ти откъсна ухото* (*ушите*), *ще ти отпоря ушите* notowane w słownikach w znaczeniu ‘ще те накажа строго’ (FR2/529). Ich polski ekwiwalent formalny i semantyczny to *ktoś komuś uszy roobrywa* (WSFPWN/577). Motywację kulturową mają także frazeologizmy oparte na zakorzenionym od czasów starożytnych przekonaniu, że ucho jest siedzibą pamięci (Kopalinski 1990: 439). I tak oto w znaczeniu ‘wynieść naukę z czegoś – pamiętać o przeżytej przykrości, popełnionym błędzie i nie dopuścić, by się powtórzyły’ funkcjonują w języku bułgarskim: *пиша си го на ухото*³⁸ (Nan/651), *закачвам* (*закачам*) / *закача*, *окачвам* (*окачам*) / *окача*, *слагам* / *сложва*, *турям* / *туря* (*турвам* / *турна*)³⁹ *си обица на ухото* (FR1/341, 2/22–23, 311, 422), *имам си <като> обица на ухото* (FR1/452), *обица, менгиш, ушник на ухото* (FR2/8, 457). W materiale polskim relacja *ucho – pamięć* ujawnia się w związkach takich jak: *mieć w uchu, w uszach co* (Skorz/421) ‘słyszeć co w wyobraźni, we wspomnieniach, pamiętać wrażenie słuchowe czego’ (WSFPWN/578), *coś (łatwo) wpada w ucho* ‘coś jest łatwo, szybko zapamiętywane’ (WSFPWN/630), *coś jednym uchem wchodzi, a drugim wychodzi* ‘łatwo zapomina się to, co się słyszało’ (WSFPWN/577). Z kolei takie bułgarskie jednostki jak *чул те Господ и с двете уши, от (из) твоите уста в божи <те> уши, твоите думи в божите уши* (FR2/512, 89, 389), funkcjonujące jako życzenie wypowiedane z nadzieją, że coś się spełni, nawiązują do wierzenia o Bogu słuchającym swoim uchem (Galanova 2016: 206)⁴⁰. Nieprzypadkowo komponent nominalny pojawia się w nich nie w liczbie pojedynczej, lecz mnogiej, a w jednym z wariantów formie *уши* towarzyszy dodatkowo, jako element redundantny, liczebnik *две*. Tymczasem, by zapobiec urzeczywistnieniu się czegoś złego wypowiada się jedną z dwóch formuł: *на дявола камък в ушите, на дявола <му>*

³⁷ Ich bułgarskie odpowiedniki semantyczne różnią się w palnie obrazowania: *<та> ушите ми плющят / пращят / нукат* (FR2/389).

³⁸ Także w imperatywie *пиши си го на ухото* – w jednym ze znaczeń pogroźka (‘помни и знай, че ще ти го върна, ще ти отъмстя’ (FR2/120)).

³⁹ Często z komponentem werbalnym w formie imperatywu: *тури си* (*турни си*) *обица на ухото*; *тури си белег на ухото* (FR2/422, 412).

⁴⁰ Jak podaje W. Kopalinski, na ścianach i ołtarzach starożytnych świątyń pogańskich przedstawiano uszy oznaczające wysłuchanie modlitwy (Kopalinski 1990: 439). Por. też fragment Drugiej Księgi Królewskiej: *Nakłoń, Panie, Twego ucha, i usłysz!* (Szreder 1980: 359/19, 16).

курушум в ушуме⁴¹ (FR1/627), w których dochodzi do głosu, właściwe zwłaszcza dla kultury ludowej (związki notowane są z kwalifikatorem *dialektalne*), utożsamianie tego, co złe z antagonistą Boga – diabłem. Związek frazeologiczny *нося си тамяна у ушуме* ‘много съм зле и скоро ще умра’ (FR1/749) odwołuje się do wierzeń, które determinują zachowania charakterystyczne dla obrzędowości pogrzebowej – zatykanie uszu zmarłego kadzidłem miało zapobiec jego metamorfozie w wampira (Galanova 2016: 209).

Ostatnią, trzecią grupę badanych związków stanowią frazeologizmy z komponentem nominalnym *ucho* występującym w innych znaczeniach niż część ciała, będących rezultatem wtórnej nominacji⁴². I tak *ucho* jako uchwyt w bułgarskim tworzą związki frazeologiczne odnoszące się do sytuacji, w której ktoś krytykuje innych, samemu nie będąc bez wad: *присмяла се камилата на гърнето, че няма уши, присмяло се гърнето на похлупака си, че няма ухо, присмял се черепа на гърнето, че няма ухо* (FR2/210), *присмял се хърбел на щърбел: де ти ù ухото* (Ank-Nich/220). W polszczyźnie ich semantyczne ekwiwalenty to struktury, w których skład nie wchodzi leksem *ucho*. Skorupka odnotowuje jedynie *urwało się ucho cierpliwości* w znaczeniu ‘ktoś stracił cierpliwość’ (Skor2/221). Dla obu języków wspólne są frazeologizmy z komponentem nominalnym *ucho* ‘otwór w igle’ (*преминавам / премина през иглени уши (иглено ухо)* (FR2/197), *минавам / мина, промъквам се / промъкна се, провирам се / провра се през иглени уши*⁴³ (FR1/587, 2/218, 213), *przejść, przecisnąć się przez ucho igielne* (WSFPWN/141)), które w warstwie semantycznej odwołują się do biblijnej przypowieści o bogaczu. W bułgarszczyźnie sprostanie niezwykle trudnym wymaganiom może być jednak nie tylko udziałem subiekta. On sam może poddać trudnej próbie innych *прекарвам / прекарам през иглени уши някого* ‘подлагам някого на тежки изпитания, заставлям го да изживее големи трудности’ (FR2/194). *Ucho igielne* może funkcjonować jako synonim czegoś małego – *като през иглени уши* (FR1/505) to tyle, co ‘mało, mniej’, a o kimś wychudzonym można powiedzieć, że *преминал е през иглени уши* (FR2/198).

Z porównania dwujęzycznego materiału wynika, że większość znaczeń symbolicznych przypisywanych uchu zostało utrwalonych w polskich i bułgarskich związkach frazeologicznych. Mogą one być motywowane kulturowo, choć w przeważającej części o ich znaczeniu

⁴¹ Por. frazeologizm *и дявола има уши*, który, choć – jak podaje Ank-Nich/95 – rzadko, wypowiada się jako ostrzeżenie skierowane do rozmówcy, by ważył słowa, bo może być słyszany.

⁴² Por. *ucho* w innych znaczeniach: 3. ‘uchwyt w kształcie łuku lub pętli, umocowany do naczynia lub torby’; 5. ‘otwór w igle służący do nawlekania nitki’ (SJPPWN2007/2/415); *ухо* 3. ‘дръжка на съд, която наподобява човешко или животинско ухо’; 4. ‘дупка и частта наоколо нея на игла, мотика, секира и др.’ (BTR2002/1013).

⁴³ Por. też motyw przejścia przez ucho igielne w porównaniu *провях се като през иглени уши* notowany w znaczeniu ‘успях да се спася от много неприятели’ (Ank-Nich/221).

decyduje funkcja ucha jako narządu słuchu, jego położenie względem innych części ciała lub cechy anatomiczne (semy występujące pojedynczo lub krzyżujące się). Stosunkowo nieliczne są frazeologizmy, w których wyraz *ucho* wystąpił w znaczeniach będących rezultatem wtórnej nominacji. Związków, które różnią się znaczeniem, również jest niewiele, częstszym zjawiskiem jest rozszerzenie znaczenia w jednym z języków. Zarówno w materiale polskim, jak i bułgarskim zostały odnotowane jednostki, które nie mają ekwiwalentów (formalnych bądź semantycznych) w drugim języku.

SKRÓTY

- Ank-Nich** – Ankova-Nicheva 1993
BTR – Andreychin & al. 2002
Dor – Doroszewski 1967
FR₁ – Nicheva & Spasova-Mihaylova & Cholakova 1974
FR₂ – Nicheva & Spasova-Mihaylova & Cholakova 1975
K-T – Krawczyk-Tyrpa 1987
Nan – Nanova 2005
SJPPWN – Drabik & Sobol 2007
Skor – Skorupka 1985
WSFPWN – Klosinska & Sobol & Stankiewicz 2005

REFERENCES

- Andreychin & al. 2002:** Andreychin, Lyubomir & al. *Explanatory Dictionary of the Bulgarian Language*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2002. [In Bulgarian: Андрейчи, Любомир и кол. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 2002.]
- Ankova-Nicheva 1993:** Ankova-Nicheva, Keti. *New Phraseological Dictionary of the Bulgarian Language*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 1993. [In Bulgarian: Анкова-Ничева, Кети. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1993.]
- Doroszewski 1967:** Doroszewski, Witold. *Dictionary of the Polish Language*. Vol. 9: T-Wyf. Warsaw: Wiedza Powszechna, 1967. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/ucho;5510198.html> (accessed 23.09.2022). [In Polish: Doroszewski, Witold. *Słownik języka polskiego*. T. 9: T-Wyf. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.]
- Drabik & Sobol 2007:** Drabik, Lidia & Elzbieta Sobol. *The Polish Language Dictionary PWN*. Vol. 1: A-Ō, 2: P-Ż. Warsaw: Polish Scientific Publishers PWN, 2007. [In Polish: Drabik, Lidia & Elzbieta Sobol. *Słownik języka polskiego PWN*. T. 1: A-Ō, 2: P-Ż. Warszawa: PWN, 2007.]

- Galanova 2016:** Galanova, Mariya. "Ear." In Georgiev, Mincho, ed. *Mythology of the Human Body. Anthropological Dictionary*: 205–210. Sofia: Professor Marin Drinov BAS Publishing House & St. Kliment Ohridski Sofia University Press, 2016. [In Bulgarian: Галанова, Мария. „Ухо.“ В: Георгиев, Минчо, ред. *Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник*: 205–210. София: АИ Проф. Марин Дринов & УИ Св. Климент Охридски, 2016.]
- Hordy 2010:** Hordy, Mirosława. *Somatic Phraseology of Modern Russian and Polish*. Szczecin: volumina.pl Daniel Krzanowski, 2010. [In Russian: Горды, Мирослава. *Соматическая фразеология современных русского и польского языков*. Щецин: volumina.pl Daniel Krzanowski, 2010.]
- Ivanova 1974:** Ivanova, Kalina. *Ways of Expressing Actions in Modern Bulgarian*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Press, 1974. [In Bulgarian: Иванова, Калина. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: Българска академия на науките, 1974.]
- Kłosinska & Sobol & Stankiewicz 2005:** Kłosinska, Anna & Elzbieta Sobol & Anna Stankiewicz. *The Great Phraseological Dictionary PWN With Proverbs*. Warsaw: Polish Scientific Publishers PWN, 2005. [In Polish: Kłosińska, Anna & Elzbieta Sobol & Anna Stankiewicz. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: PWN, 2005.]
- Kopalinski 1990:** Kopalinski, Władysław. *Dictionary of Symbols*. Warsaw: Wiedza Powszechna, 1990. [In Polish: Kopański, Władysław. *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990.]
- Krawczyk 1988:** Krawczyk, Anna. "The Human Body in the Light of Dialectic Phraseology." In Anusiewicz, Janusz & Jerzy Bartmiński, eds. *Language and Culture*. Vol. 1: *Basic Concepts and Problems*: 241–249. Wrocław: Wiedza o kulturze, 1988. [In Polish: Krawczyk, Anna. „Ciało człowieka w świetle frazeologii gwarowej.” W: Anusiewicz, Janusz & Jerzy Bartmiński, red. *Język a kultura*. T. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*: 241–249. Wrocław: Wiedza o kulturze, 1988.]
- Krawczyk-Tyrpa 1987:** Krawczyk-Tyrpa, Anna. *Somatic Phraseology in Polish Dialects. Phraseological Relationships with Meanings Motivated by the Characteristics of Body Parts*. Wrocław: Ossolineum, 1987. [In Polish: Krawczyk-Tyrpa, Anna. *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*. Wrocław: Ossolineum. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987.]
- Michow 2013:** Michow, Elzbieta. *Studies on Somatic Phraseology of Polish and Bulgarian*. Kielce: GlobalTranslator CUiT, 2013. [In Polish: Michow, Elzbieta. *Studia nad frazeologią somatyczną języka polskiego i bułgarskiego*. Kielce: GlobalTranslator CUiT, 2013.]
- Nanova 2005:** Nanova, Ani. *The Phraseological Synonymic Dictionary of the Bulgarian Language*. Sofia: Hazel, 2005. [In Bulgarian: Нанова, Ани. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2005.]
- Nicheva & Spasova-Mihaylova & Cholakova 1974:** Nicheva, Keti & Siyka Spasova-Mihaylova & Kristalina Cholakova. *Phraseological Dictionary of the Bulgarian Language*. Vol. 1: A–H. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Press, 1974. [In Bulgarian: Ничева, Кети & Сийка Спасова-Михайлова & Кристалина Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1: А–Н. София: БАН, 1974.]
- Nicheva & Spasova-Mihaylova & Cholakova 1975:** Nicheva, Keti & Siyka Spasova-Mihaylova & Kristalina Cholakova. *Phraseological Dictionary of the Bulgarian Language*. Vol. 2: O–YA. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Press, 1975. [In Bulgarian: Ничева, Кети & Сийка Спасова-Михайлова & Кристалина Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2: О–Я. София: БАН, 1975.]

- Nowakowska-Kempna 1995:** Nowakowska, Iwona. *Conceptualization of Emotions in Polish. Prolegomena*. Warsaw: Wyzsza Szkoła Pedagogiczna Tow. Wiedzy Powszechnej, 1995. [In Polish: Nowakowska, Iwona. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Tow. Wiedzy Powszechnej, 1995.]
- Pajdzinska 1996:** Pajdzinska, Anna. "Sensory Experience as the Basis for Linguistic Metaphors." In Bartmiński, Jerzy, ed. *Etnolingwistyka* 8: 112–131. Lublin: UMCS Press, 1996. [In Polish: Pajdzińska, Anna. „Wyrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych.” W: Bartmiński, Jerzy, red. *Etnolingwistyka* 8: 112–131. Lublin: UMCS, 1996.]
- Skorupka 1985:** Skorupka, Stanisław. *Phraseological Dictionary of the Polish Language*. Vol. 2: R–Ż. Warsaw: Wiedza Powszechna, 1985. [In Polish: Skorupka, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 2: R–Ż. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985.]
- Szreder 1980:** Szreder, Feliks, transl. "Second Book of Kings." In *Millennium Bible*: 339–366. Poznań – Warsaw: Pallottinum, 1980. [In Polish: Szreder, Feliks, tłum. „Druga Księga Królewska.” W: *Biblia Tysiąclecia*: 339–366. Poznań – Warszawa: Pallottinum, 1980.]
- Tolstoy 1995:** Tolstoy, Nikita I. "Up – Down." In Tolstoy, Nikita I., ed. *The Slavic Antiquities. Ethnolinguistic Dictionary*. Vol. 1: A–G: 345–346. Moscow: Mezhdunarodniye otnosheniya, 1995. [In Russian: Толстой, Никита И. „Верх – низ.” В: Толстой, Никита И., ред. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 1: А–Г: 345–346. Москва: Международные отношения, 1995.]
- Wierzbicka 1975:** Wierzbicka, Anna. "Reflections on Body Parts." In Janus, Elzbieta, ed. *Dictionary and Semantics. Semantic Definitions*. Wrocław: Ossolineum, 1975. [In Polish: Wierzbicka, Anna. „Rozważania o częściach ciała.” W: Janus, Elżbieta, red. *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne*: 91–103. Wrocław: Ossolineum, 1975.]
- Wrobel 1984:** Wrobel, Henryk. "Vocabulary of Verbs." In Grzegorzczkova, Renata & Roman Laskowski & Henryk Wrobel, eds. *Contemporary Polish Grammar. Morphology*: 467–512. Warsaw: PWN, 1984. [In Polish: Wrobel, Henryk. „Słowotwórstwo czasowników.” W: Grzegorzczkova, Renata & Roman Laskowski & Henryk Wróbel, red. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*: 467–512. Warszawa: PWN, 1984.]
- Zaremba 1970:** Zaremba, Bolesław. *On the Structure and Functions of the Human Body*. Warsaw: National Institute of Medical Publishing, 1970. [In Polish: Zaremba, Bolesław. *O budowie i czynnościach ciała ludzkiego*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1970.]

JOANNA MLECZKO, DR HAB., PROF. UŚ

University of Silesia in Katowice

 <https://orcid.org/0000-0003-4786-1759>